

УДК 94:334.012.34"18/19" (477.82)(066)

Вісин В.В., д.і.н., доцент

Луцький національний технічний університет

ЕВОЛЮЦІЯ КООПЕРАТИВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті висвітлено еволюцію кооперативної ідеології в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Показано витоки російської кооперативної думки, її синтез із західноєвропейською кооперативною ідеєю. Розкрито погляди на кооперацію революційного й ліберального народництва, а також неонародництва. Проаналізовано погляди представників кооперативного соціалізму.

Ключові слова: кооперація, кооперативна ідеологія, Російська імперія, народники, кооперативний соціалізм.

Visyn V.

COOPERATIVE EVOLUTION OF IDEAS IN RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX C.

The article presents research evolution of cooperative ideology in Russian empire in the second half XIX – at the beginning of the XX c. The sources of the Russian cooperative idea, its intercommunication, are rotined with cooperative ideology of Western Europe. Attitude toward cooperation of leaders of revolutionary and liberal populism is exposed, and also new populism. The looks of representatives of cooperative socialism are analysed.

Key words: co-operation, cooperative ideology, Russian empire, populists, cooperative socialism.

Висин В. В.

ЭВОЛЮЦИЯ КООПЕРАТИВНОЙ ИДЕОЛОГИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

В статье отражена эволюция кооперативной идеологии Российской империи второй половины XIX – начала XX в. Показаны истоки российской кооперативной мысли, ее взаимосвязь с кооперативной идеологией Западной Европы. Раскрыто отношение к кооперации лидеров революционного и либерального народничества, а также нового народничества. Проанализированы взгляды представителей кооперативного социализма.

Ключевые слова: кооперація, кооперативна ідеологія, Російська імперія, народники, кооперативний соціалізм.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Кооперативний рух є широким соціальним явищем, вагомим чинником самоорганізації українського суспільства. У цьому сенсі вивчення кооперативної ідеології належить до важливих проблем суспільної та наукової думки; дозволяє відродити кооперацію в Україні на основі взаємозв'язку наукової теорії з практикою. Сучасна наукова кооперативна концепція повинна враховувати накопичену теоретичну спадщину та багатовіковий практичний досвід кооперації. Тому актуальним є вивчення розвитку кооперативної ідеології в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Означена проблема деякою мірою відображена у дослідженнях українських учених-кооператорів С. Гелея, М. Алімана, С. Злупка, Р. Пастушенка, А. Пантелеймоненка, В. Половця. Однак, і досі залишаються недостатньо вивченими деякі аспекти формування кооперативної думки волинського суспільства. Сьогодні немає

конкретного дослідження, яке б чітко структурувало кооперативну ідеологію означеного періоду.

Цілі статті. Мета статті – розкрити еволюцію кооперативних ідей в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Для цього необхідно вирішити наступні завдання: показати витоки російської кооперативної думки, її синтез із західноєвропейською кооперативною ідеєю; розкрити погляди на кооперацію революційного й ліберального народництва, а також неонародництва; проаналізувати погляди представників кооперативного соціалізму.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перші кроки кооперативної думки в Росії як і на Заході пов'язані з пошуком соціального ідеалу. У той час коли елементи кооперативної ідеології визрівали в головах кооперативної інтелігенції, кооперативна ідея вже існувала у свідомості пересічних кооператорів, особливо у селян. Вона не була ще чітко означеною, мала патріархальний характер і пов'язувалася з традиційними уявленнями селян про добро, справедливість, правду, з традиційною селянською утопією. Саме це й обумовлювало наявність потужного ідеалізму в російському кооперативному русі, основним джерелом якого стали нижчі соціальні верстви. Іншим джерелом російського ідеалізму стали соціалістичні прошарки кооперативної спільноти епохи «малих діл» і «земського відродження» 80–90-х років XIX століття. Не дивно, що питання кооперативного ідеалу вперше висунули кооператори соціалісти, які ідеал кооперації цілковито пов'язували з народницьким соціальним ідеалом. І, врешті, у кінці XIX століття кооперативному ідеалізму вагомому імпульсу надали економісти, які стали активно залучати кооперативну проблематику до економічних досліджень.

В Росії одними з перших розповсюджувати кооперативні ідеї почали громадські діячі, вчені-гуманісти: О. Герцен, В. Белінський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, а також російські революційні народники 60-х–70-х років, які заснували свою політичну організацію «Земля і воля» і як революціонери-демократи, ставили питання про повалення царизму – попередньої умови для побудови соціалізму. В імперії у 60-х роках XIX століття набула популярності стаття М. Добролюбова «Роберт Оуен та його спроби суспільних реформ», яку пізніше передрукував у своєму альманасі «Полярна зірка» О. Герцен [1, с. 10–11]. Перш за все з ідеєю кооперації стикалася теорія громадського (селянського) соціалізму. Родоначальники народництва почали розглядати общини як «хороші зародки» соціалізму, перейти до якого вони вважали за можливе, минувши капіталізм. Для порятунку країни від «виразки» буржуазної цивілізації революційні народники пропонували здійснити звияжне селянське повстання, встановити народне правління, наділити селян землею і організувати її колективну обробку, тобто підняти общину до рівня виробничих сільськогосподарських кооперативів (артілей, товариств). Передбачалося, що в містах трудящі створять промислові артіль (кооперативи) як основу крупної промисловості. Російські революційні народники були соціалістами-утопістами тому, що, як підкреслював відомий теоретик кооперації С. Маслов, ставили питання «про будівництво соціалізму на базі сільської общини, тісно пов'язаної з найпоширенішою формою кооперації артільною, що існувало вже понад 150 років» [2, с. 111]. На Заході ідею кооперованої земельної общини як суспільної організації всюди полишили ще у XVIII столітті [3, с. 105-106]. Одним із перших дослідників кооперації в російському селі був М. Чернишевський, який розглянув теоретичні засади кооперації у науковій статті «Капітал і труд». Його теорія трудових землеробських артіль з напрямками розвитку їх виробничої та організаційної розбудови мала утопічний характер, але вплинула на наступні концепції кооперації. На відміну від Р. Оуена та Ш. Фур'є, він шукав матеріалістичну основу реалізації кооперативної ідеї в образі товариства трудящих, артіль, до якої відносив усі соціальні сфери суспільства, які не

експлуатують працю інших. За теорією трудящих М. Чернишевського ефективність виробництва зростає за умови, коли працівник одночасно є його власником і господарем виробленого продукту. Це досягається у межах самостійного сімейного селянського господарства. Однак розвиток капіталізму свідчив, що «майже кожне виробництво для свого успіху вимагає розмірів, що перевищують робочу силу однієї сім'ї» [4, с. 56]. Для цього капіталіст створює виробництво і укрупнює його за рахунок найму робочої сили. Тому трудящим у землеробстві, щоб досягнути ефективного виробництва залишається об'єднатися у товариства і співпрацювати «...землероби, що мають своє господарство проникаються взаємною доброзичливістю...» [4, с. 55]. При цьому не враховується ні матеріальна база виробництва, ні спосіб господарської діяльності, ані матеріальне стимулювання праці тощо, але стверджується: «...На якій фабриці більше виробляється продуктів: на фабриці, що належить одному господарю-капіталісту, чи на фабриці, що належить товариству трудящих? Я цього не знаю і не хочу знати; я знаю лише одне, що товариство є єдина форма, при якій можливе задоволення прагнень трудящих до самостійності, і тому кажу, що виробництво повинно мати форму товариства трудящих» [4, с. 58]. Цим замість критерію ефективності підкреслюється соціальний і моралістичний критерій оцінки колективного виробництва. Оскільки члени товариства працюють на себе і «...одержують пряму вигоду від старання», то робота в них «...підє успішніше, ніж на приватних фермах і фабриках» [4, с. 76]. За планом М. Чернишевського, кожне товариство складалося з 400-500 сімей і мало, відповідну їх робочій силі кількість землі. Організатором товариства була держава, яка призначала кваліфіковане керівництво. Сфера діяльності товариства – як землеробство, так і промисловість. Засоби виробництва купувалися за власні кошти. Зберігалась добровільність членства, демократичність в управлінні та контролі за діяльністю товариства. Хоча «теорія трудящих» М. Чернишевського мала утопічний характер, однак вона суттєво вплинула на російську кооперативну думку, яку використали О. Чаянов, М. Туган-Барановський, Б. Мартос, М. Левитський, С. Бородаєвський та ін.

У 80–90-х роках XIX століття народники Микола Михайлівський, Василь Воронцов і інші, хто відмовився від революційної ідеї, продовжували обґрунтовувати економічну політику спрямовану на захист і зміцнення селянської общини артілей кустарних промислів – «народного виробництва». У своїх працях ліберальні народники пропонували розвинути кооперацію – кредитну, збутову, промислову, землеробську – як засіб зміцнення господарств селян і ремісників. На початку XX століття неонародники (соціалісти-революціонери) ввели поділ цих господарств на трудові (некапіталістичні) і нетрудові (капіталістичні). Неонародники доводили стійкість дрібних господарств і вважали, що вони цілком можуть протистояти капіталістичній дії і навіть розвиватися завдяки кооперації. На думку лідера і теоретика неонародників Віктора Чернова кооперація веде пряму боротьбу з капіталізмом. Неонародники передбачали можливість того, що на основі розвитку кооперації дрібне сільськогосподарське виробництво здатне стати на шлях укрупнення і некапіталістичного усупільнення. У вирішенні аграрного (селянського) питання вони акцентували на соціалізації землі і розвитку кооперації.

Представники ліберального напрямку розвитку кооперативної теорії у російському суспільному русі О. Анциферов, П. Кропоткін та інші першими розглянули кооперацію, як виробничу необхідність, спосіб економічного зміцнення дрібного виробництва, засіб піднесення народного добробуту. П. Кропоткін, виходячи з системи своїх поглядів на взаємодопомогу, уявлень про суспільну солідарність відзначав, що кооперативному руху притаманна взаємна допомога, що «...найбільш віддані прихильники цього руху переконані, що кооперація веде людство до вищих

гармонійних форм економічних відносин» [5, с. 145]. Суть і значення розвитку кооперації, як суто виробничої необхідності, розглядав і О. Анциферов. Він писав: «Основа і сутність кооперативної діяльності складається у вільному організованому і мирному співробітництві для досягнення господарських цілей, у здійсненні принципу взаємної допомоги, а не загальної ворожнечі і взаємного нанесення шкоди та збитку, а звідси випливає величезне скорочення не тільки марної, але й завжди шкідливої розтрати сил, ... а скорочення витрат людської енергії на господарські цілі створює основу для пробудження вищих духовних інтересів людини і людського суспільства, для культурного життя людства» [6, с. 23].

Найбільшого поширення російський «кооперативний соціалізм» набув на ґрунті споживчої кооперації. Видними представниками цього напрямку кооперативної думки були московський кооператор Микола Гібнер, кооперативний діяч Володимир Поссе, історик Олександр Меркулов, професор Ваан Тотоміанц і багато ін. М. Гібнер у книзі «Система кооперації» виказував надію, що у майбутньому кооперація організує на справедливих початках працю, з підпорядкуванням їй капіталу. Кооперацію він розглядав як економічну систему що забезпечує, при інших сприятливих обставинах, соціальну рівність. Інший кооператор, Поссе, стверджував, що дух кооперації творчий, але тим самим він і руйнівний гніту людини над людиною. У своїй брошурі «Ідеали кооперації» він заявив: «це руйнівне творення сильніше і найяскравіше виявляється в тому, що ми називаємо товариською кооперацією» [7, с. 33]. У 1918 р. співробітник Центросоюзу Меркулов в журналі «Союз споживачів» опублікував обширну статтю з виразною назвою «Кооперація, як творчий соціалізм», в якій розвивав кооперативну концепцію суспільної еволюції. Автор стверджував, що споживча кооперація зможе оволодіти промисловістю (і доводив цю можливість), а селянські господарства оголошував сферою сільськогосподарської кооперації. Меркулов визнавав правомірність націоналізації і муніципалізації приватних підприємств, але підкреслював, що кооперативне усупільнення вигідно відрізняється від «соціалізму партійно-політичного». Гостро критикував він «диктатуру пролетаріату» за віру «у наказ, розпорядження, схему», за «доц декретів» і свідомо нездійсненні обіцянки [7, с. 34]. Меркулов вважав, що кооперація готує перехід до царства праці, в її рядах виховується демократ-громадянин. Російський «кооперативний соціалізм» базувався на відомому успіху дореволюційної кооперації, хоча і містив елементи нездійсненого, фантастичного. Разом з тим ця теорія виражала віру в творчі здібності широких мас кооператорів.

Всесвітньо відомим дослідником кооперації був Олександр Чаянов. Його теорію, яка ґрунтується на практичному досвіді сільськогосподарської кооперації вважають найбільш завершеною і логічно виваженою. О. Чаянов розробив власну класифікацію кооперативних форм, розкрив їх діалектику, взаємообумовленість та вплив на сільське господарство: «... вся система якісно перероджується із системи селянських господарств, що кооперують деякі галузі свого господарства, в систему суспільного кооперативного господарства, побудовану на базі узагальнення капіталу, що залишає технічне виконання деяких процесів в приватних господарствах своїх членів майже що на початках технічного доручення» [8, с. 211]. Під селянською кооперацією О. Чаянов розумів «союз господарств і що господарства, що входять в такий союз від цього не знищуються, а і надалі залишаються дрібними трудовими господарствами. В кооперативах же тільки частина виробництва, та сама частина, де крупне господарство має перевагу над дрібним, об'єднується в союзню організацію. Сільськогосподарський кооператив є доповненням до самостійного селянського господарства, обслуговує його і без такого господарства немає змісту» [9, с. 9]. На перший погляд в теорії О. Чаянова проявляється парадоксальність: з одного боку він прагне функціонування дрібного

селянського індивідуального господарства, а з другого, розчленовуючи процеси виробництва на практиці шляхом кооперативної концентрації їх, намагається поліпшити діяльність селянського господарства. Однак, саме у цьому і новизна теорії О. Чаянова. Досліджуючи діяльність селянського господарства і розчленувавши виробничий процес на складові елементи, він виділив такі процеси, які переросли рамки одного підприємства і вимагали вищого рівня концентрації, а інші вважав доцільним проводити в дрібнішій формі. Учений вважав, що до кооперативів мають відходити ті види діяльності, технічний оптимум яких перевершував можливості окремого селянського господарства. Решта видів діяльності, за умов можливого, належить поступовому і добровільному кооперуванню. «...Найбільш раціональною постановкою сільськогосподарського виробництва була б така організація його, при якій кожна галузь сільського господарства здійснювалась би в притаманних їй оптимальних розмірах і формах...» [10, с. 105].

Висновки. У кінці XIX – на початку XX ст. напрямки ідеології в середовищі кооперативних працівників не мали чіткого розмежування, сповідувалися положення різних концептуальних підходів, або якоїсь однієї ідейно-теоретичної доктрини. Усі течії кооперативної думки зумовлювалися реаліями тогочасного суспільного життя і відображали прагнення прогресивно мислячих верств населення до високої моралі, соціальної гармонії та добробуту. Протягом перших десятиліть XX ст. у суспільній свідомості та кооперативній думці почав утверджуватися кооперативізм, популяризаторами якого стали провідні діячі національного руху. Національні тенденції в ідеології кооперативного руху формувалися у середовищі кооперативних працівників. Ознаками цього були інтенсивні процеси розробки ідеології, високий рівень застосування ідейно-теоретичних кооперативних засад у практичній роботі кооперативних установ.

Список використаних джерел:

1. Васильчук М. Кризь нашарування століття / М. Васильчук. – Хмельницький, 1997. – 395 с.
2. Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.) / В. М. Половець. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с. – Бібліограф.: С. 221–240.
3. Васильєва Р. Історія економічної думки України / Р. Васильєва, Л. Горкіна, А. Кліміна. - К. : Либідь, 1992. – 271 с.
4. Чернышевский Н. Г. Капитал и труд: Соч. в 2-х т. / Н. Г. Чернышевский – М. : Мысль, 1987.
5. Кропоткин П. А. Записки революционера / П. А. Кропоткин. – М. : Московский рабочий, 1988. – 500 с.
6. Анциферов А. Н. Очерк о кооперации / А. Н. Анциферов. – М., 1909. – 79 с.
7. Вахитов К. И. История потребительской кооперации России: учебное пособие / К. И. Вахитов. – М., 1998. – Ч.1. – 66 с.
8. Чаянов А. В. Организация крестьянского хозяйства / А. В. Чаянов. – М. : Кооп. изд-во, 1925. – 215 с.
9. Чаянов А. В. Краткий курс кооперации / А. В. Чаянов. – М. : Центральное Товарищество «Кооперативное Издательство», 1925. – 77 с.
10. Чаянов А. В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии / А. В. Чаянов. – 3-е изд. – М. : Новая деревня, 1924. – 129 с.